

Всесвітня історія

О. М. Петренко

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ХРИСТІЯН У ДОБУ МАРКА АВРЕЛІЯ

Розглянуто проблему переслідування християнської церкви у добу Марка Аврелія. Встановлено, що переслідування здійснювалися з ініціативи натовпу, на основі рескрипту імператора Траяна.

Ключові слова: переслідування, християнство, імператор, Марк Аврелій, рескрипт.

Чимало аспектів розвитку раннього християнства викликають гострі дискусії у сучасному антикознавстві. Популярною темою досліджень є питання взаємин римського уряду і ранньої християнської церкви, яку справедливо вважають головним питанням античної історії. Тривалий час ця проблема залишається предметом безкінечної контрверзи [1, 131]. В історіографії немає єдиної думки щодо причин ворожості Риму до християнства [2, 5–36; 3, 116]. Не існує єдиного підходу до визначення правових підстав переслідування християн у I – II ст. н. е. Загалом вони можуть бути зведені до трьох концепцій. По-перше, визнання існування загального закону, прийнятого за Нерона чи Доміціана, чинного на території усієї імперії, яким заборонялося сповідування християнства. По-друге, так звана теорія *coercitio*, що тягнеться від Т. Моммзена. Суть її зводиться до того, що християн карали римські урядовці, не звертаючись до спеціального законодавства, виходячи зі своїх владних повноважень, що базувалися на їхньому *imperium*. По-третє, переслідування християн відбувалося на основі існуючих законів, проти конкретних злочинів: дітовбивство, інцест, магія *etc.* [4, 25; 5, 199]. Деякі дослідники обстоюють позиції, що виходять за межі окреслених концепцій. Зокрема висловлено думку про залежність політики уряду щодо християнства від бажань та поглядів чинного імператора [6, 209].

Доба Марка Аврелія займає особливе місце в історії розвитку християнської Церкви. З одного боку, християнська традиція не вважає цього імператора гонителем. З іншого – четверте переслідування християн пов'язують з його правлінням (*persecutiones Christianorum, quarta iam post Neronem*) [Oros. VII, 15, 4]. Загалом взаємини Римської держави та християнства у період правління Марка Аврелія вивчені недостатньо. Дискусійним залишається питання правових підстав переслідування християн за цього імператора. Актуальність зумовлюється важливістю проблеми для вивчення політики римського уряду щодо християнства і розуміння особливостей релігійного розвитку римського суспільства доби принципату. В українській історіографії дана проблема не розглядалася. Мета статті – з'ясувати правові підстави переслідування християн у добу Марка Аврелія.

В історіографії Марка Аврелія характеризують як філософа, для якого головним були його книги, а вищою насолодою – абстрактна думка [7, 125]. Позитивно відгукуються про цього імператора античні автори. Марк Аврелій, за словами Євтропія, був філософом і за осві-

тою, і за способом життя [Eutr. VIII, 11, 1]. Діон Кассій говорить, що понад усе цей імператор цінував благодіяння [Dio Cass. LXXI, 34]. Християнська традиція теж прихильно ставиться до Марка Аврелія. Навіть Євсевій, який розповідає про гоніння християн за цього імператора, не вважає його ініціатором переслідувань.

Проте, факт гонінь християн дисонує з позитивною опінією щодо освіченого правителя. Для розв'язання цієї суперечності було обрано два шляхи. Зокрема стверджувалося, що відбулося припинення, чи хоча б суттєве обмеження переслідування християн на завершальному етапі правління Марка Аврелія. Приводом для такої зміни у ставленні до християн, називали «чудо», яке сталося під час Маркоманської війни. Євсевій передає, що римське військо опинилося у скруті через відсутність води. Воїни одного з легіонів, який нібито повністю складався з християн, звернулися з молитвою до Бога і домоглися зливи, яка втамувала спрагу воїнів, а блискавки розігнали наляканих варварів. Після цього, говорить Євсевій, з посиланням на Тертуліана, імператор заборонив доноси на християн, погрожуючи смертю донощикам [Euseb., Hist. eccl. V, 5, 1-6]. На цій версії Євсевія базується розповідь Орозія [Oros. VII, 8-10]. Тертуліан розповідає про дощ, який вимолили християни для Марка Аврелія [Tert., Ad Scapul. IV, 6], і говорить про погрозу імператора жорстоко покарати донощиків, але зазначає, що переслідування християн були не відмінені, а лише послаблені [Tert., Apol. V, 6-7].

У «чуді» сумніватися підстав немає, проте, навряд чи імператор пов'язував усе, що сталося, з молитвами християн. Християнство було порівняно мало поширене серед військових, доки не було визнане офіційною релігією імперії на початку IV ст. н. е. Християнські автори не схвалювали службу в армії [8, 284]. Декотрі Отці раннього християнства вчили, що кожен повинен любити свого ворога, а тому військова служба повинна розглядатися як гріховна [9, 279]. О. Лебедев звертає увагу на те, що війна, під час якої трапився згаданий епізод, відбувалася на чотирнадцятому році правління Марка Аврелія, а найбільше переслідування християн у Галлії припадає на сімнадцятий [2, 101]. Як бачимо, ставлення імператора до християн після зазначеного випадку, не змінилося. Якщо й існував якийсь лист Марка Аврелія, де йшлося про це «чудо», то, ймовірно, лише в інтерпретації Тертуліана [Tert., Apol. V, 6] імператор пов'язував його з молитвами християн.

Інший підхід щодо пояснення зазначеної вище контрверзи полягає у запереченні причетності Марка Аврелія до гонінь на християнство. Для обґрунтування цього твердження припускають, що, цитований Євсевієм, лист християн Галлії до християн Азії і Фрігії, у якому йде мова про переслідування християн, потрібно датувати не II, а III ст. Прихильники цієї гіпотези наголошують на тому, що свідчення про переслідування християн у Ліоні 177 р. дійшли до нас лише у викладі Євсевія. Жоден християнський чи нехристиянський автор перед Євсевієм не згадує про ці гоніння [10, 360–362]. Однак такий підхід не можна вважати достатньо обґрунтова-

ним. Адже є підстави стверджувати фрагментарність джерельної бази проблеми взаємин уряду і Церкви в цілому. Для прикладу, Євсевій пише про ці події тільки через свою зацікавленість Оригеном. Тому мовчання інших авторів про гоніння 177 р. не повинно нас дивувати. П. Керештес вірно зазначає, що у хвилюючому описі Лугдунської трагедії немає нічого, що могло би поставити під сумнів його історичну цінність [11, 75].

У Лугдуні християнська община була заснована близько 150 р., наступна на Заході, після общини у Римі. Ймовірно, засновниками були місіонери з Азії та Фрігії [11, 78]. На час гонінь, християни складали незначну частину населення Галлії, а християнство було однією з багатьох релігій, що поширилися у цій частині імперії зі Сходу. У Галлії, як і у інших західних провінціях, ворожість корінного населення до християн посилювалася етнічними та мовними відмінностями. Проповідь християнства на Заході часто здійснювали вихідці зі Сходу.

Гоніння розпочалися з ініціативи натовпу. Християн не пускали у будинки, лазні та на ринок, забороняли їм з'являтися у громадських місцях, ображали словесно, били, волокли, грабували, закидали камінням, ув'язнювали [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 5-7]. Після прибуття легата провінції, ім'я якого на сьогодні залишається невідомим, схоплених християн доставили для розгляду звинувачень. Упередженість легата, що проявилася під час судового процесу, змусила Веттія Епагата, представника знаті і прихильника християнства, виступити із запереченням звинувачень у атеїзмі і блюзнірстві, що були висунуті проти затриманих. На поставлене легатом питання про його приналежність до християнства, він дав позитивну відповідь і був страчений разом з іншими, за винятком десяти, які зреклися Христа [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 5-11]. До речі, саме за Марка Аврелія звинувачення християн у атеїзмі вийшло на перший план [12, 267].

За наказом легата провінції провели ретельний розшук християн. Були затримані раби, що належали християнам, хоча самі не були християнами. Під тортурами вони давали свідчення проти своїх панів [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 14]. Так були здобуті "докази" щодо тієстових банкетів християн (у грецькій міфології Тієст скуштував страву, приготовану з м'яса його дітей, не знаючи про це) та едіпові зв'язки серед них (Едіп убив Лая, не знаючи, що це його батько, і одружився з Іокастою, не знаючи, що це його мати). З огляду на свідчення про ці жахливі злочини, навіть ті, хто зрікся віри, були засуджені до страги. Це єдиний відомий нам випадок, коли підозрювані у християнстві зазнали покарання після зречення. Багатьох кинули диким звірам, іншим відітнули голову, дехто помер в ув'язненні. Звичним явищем стало добровільне прагнення мучеництва. Знаменитий римський герой Муцій Сцевола, рятуючи своє життя, спалив на вогні праву руку [Liv. II, 12-13]. Скільки ж християн, запитував Мінуцій Фелікс, без жодного стогону спалили не лише руку, але й усе тіло, хоча, за бажанням, могли позбутися цих страждань [Min. Fel., Oct. XXXVII]. Чимало християн спеціально готувалися до публічного мучеництва, щоб гідно пройти через важкі випробування на арені. На запитання суддів щодо суспільного стану, сім'ї чи країни походження вони відповідали стандартною фразою: «Я – християнин» [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 20].

Окремо розглядалися справи звинувачених, які були римськими громадянами. Вони були ув'язнені, а їхню подальшу долю мав вирішити імператор, якому надіслали листа щодо цієї справи. Врешті решт, за наказом імператора, з числа заарештованих римських громадян звільнили тих, що відступилися від віри, решту стратили [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 43; 47]. Євсевій називає імена тільки десяти мучеників, хоча страчено було набагато більше.

Звичайно, механічна екстраполяція того, що відбулося у Галлії на решту імперії була би помилкою. Однак варто прислухатися до слів Євсевія, який вказує, що з цих подій можна зробити обґрунтований висновок щодо стану справ «у інших провінціях» [Euseb., Hist. eccl. V, 2, 1]. За словами Орозія, гоніння розпочалися під час Парфянської війни, близько 166 р. н. е., в Азії та Галлії: *persecutiones Christianorum... graves praecepto eius extiterunt* [Oros. VII, 15, 4]. Ймовірно, у подальшому вони поширилися на інші провінції. Можливо, переслідування у Галлії були винятково жорстокими. Проте, усе це відбувалося у правовому полі імперії. Ідея про «добрих імператорів», які захищали християн, не знаходить підтвердження на прикладі Марка Аврелія.

Як уже зазначалося, існує думка, що християн у I – II ст. переслідували за спеціальним законом, що був прийнятий у період правління імператора Нерона [13, 204]. Така позиція наражається на обґрунтовані заперечення [14, 9]. Справді, свідчення Тертуліана щодо антихристиянського законодавства Нерона вельми непевні. Він стверджує, що цей імператор першим розпочав переслідування християн, а прийнятий проти них закон (*institutum Neronianum*) – єдиний, який продовжував діяти після смерті Нерона [Tert., Ad Nat. I, 7; Apol. V, 3]. Однак факти змушують сумніватися у правдивості цього твердження. Якщо б антихристиянський закон існував, Плінію Молодшому не довелося б звертатися до Траяна за роз'ясненнями у справі щодо християн [Plin., Ep. X, 96, 3]. Якщо ж Нерон справді запровадив якийсь закон проти християн, то дуже сумнівно, щоб він залишався чинним після смерті імператора. Водночас можна погодитися з тим, що переслідування Нерона створили прецедент для пізніших антихристиянських заходів [15, 1031].

Ще менш ймовірним є факт запровадження антихристиянського законодавства Доміціаном. Адже ні Тацит, ні Светоній, ні Пліній не говорять ні про такий закон, ні про переслідування християн цим імператором. Євсевій, хоча і стверджує, що Доміціан розпочав гоніння на християн, але не наводить імені жодного християнина, який би став жертвою цих переслідувань [Euseb., Hist. eccl. III, 17-18]. Окрім того, його праця створена більш, ніж через два століття після принципату Доміціана. Переслідування християн, якщо вони справді відбулися за Доміціана, були короткочасними – саме такий висновок можна зробити зі свідчень Тертуліана [Tert., Apol. V, 4].

На початку II ст. Пліній Молодший, що був легатом провінції Віфінія і Понт, звернувся за консультацією до імператора Траяна щодо справ проти християн, які йому довелося розслідувати. Пліній вагається: чи брати до уваги вік оскаржених; чи милувати тих, хто покався; карати християн лише за те, що вони християни, чи за злочини, із цим пов'язані [Plin., Ep. X, 96, 1-2]. Імператор відповів, що єдиного правила у таких справах не може бути. Вишукувати християн не потрібно, але якщо на них є донос і вони будуть викриті, то треба покарати. Тих, хто заперечить, що вони християни, – помилувати. При цьому імператор заборонив брати до уваги анонімні доноси. Ця заборона стосувалася не лише доносів на християн: «анонімні ж доноси не брати до уваги щодо жодного звинувачення» [Plin., Ep. X, 97]. Так з'явився перший відомий нам закон проти християн, причому у формі рескрипту. Тому він залишався чинним і після смерті Траяна, без необхідності його повторення. Імператор Адріан підтвердив положення даного закону у рескрипті Мінуцію Фундану, проконсулу Азії 122 – 123 р. [Euseb., Hist. eccl. IV, 9; 26, 10].

Отже, християни перебували поза законом ще до правління Марка Аврелія. Водночас Євсевій наводить

свідчення Климента Олександрійського, з якого можна зробити висновок, що за Марка Аврелія міг бути прийнятий новий закон проти християн [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 5]. Існують і деякі особливості переслідування християн того часу, на що звернув увагу О. Лебедев: 1) розшук християн; 2) намагання повернути християн назад до язичництва; 3) заохочення доносів на християн; 4) катування у в'язницях навіть тих християн, які зреклися [2, 32-34]. Траян заборонив розшук християн, тепер їх наполегливо розшукують. На відміну від часів Траяна, уряд прагнув домогтися від християн зречення своєї віри. При цьому застосовувалося жорстоке катування. Полікарпа, єпископа Смірни, на суді переконували зрестися Христа, погрожуючи різноманітними тортурами. Часом такі погрози досягали результату [Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 7-23; V, 1, 11].

Ще однією особливістю переслідувань християн за Марка Аврелія стало заохочення донощиків. Уже говорилося, що Траян в жодний спосіб не стимулював донощиків і заборонив брати до уваги анонімні доноси. А за новими едиктами, як сказано у Євсевія, безсоромні донощики та любителі чужого уночі і вдень грабують людей [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 5]. На християн доносили іудеї, воїни, їхні власні раби. Завдяки цим доносам, християн арештовували безпосередньо під час їхніх таємних зібрань [Tert., Ad Nat. I, 7, 19; Apol. VII, 3].

Однак є аргументи, які заперечують прийняття нових законів проти християн за Марка Аврелія. Зокрема репресії проти відступників можна пояснити звинуваченням їх у інших злочинах. Ініціатива переслідування християн, як і за Траяна, належала не владі, а натовпу. Так, у Смірні юрба, збуджена процедурою покарання християн, зажадала розшукати і покарати, згаданого уже, Полікарпа. Останній, почувши про початок переслідувань християн, на прохання вірних, залишив місто і жив неподалік. Зрештою, переслідувачі схопили двох рабів, один з яких указав на притулок Полікарпа. Останній на суді визнав себе християнином, був засуджений і спалений [Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 25-36]. Полікарп охоче спілкувався з проконсулом, але пропозицію останнього – виступити на свій захист перед народом – рішуче відкинув, вважаючи ворожий йому натовп недостойним, щоб перед ним захищатися [Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 22]. Єпископ Лугдуна Пофін, вік якого перевищував 90 років, був жорстоко побитий натовпом і через два дні помер у в'язниці [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 29-31].

Хоча події у Лугдуні не відповідають духові доби Траяна чи його безпосередніх наступників, все ж, як вірно зазначає П. Кершгес, немає необхідності припускати існування якогось особливого імператорського декрету, щоб пояснити ініціативи місцевого керівництва. Всупереч рескрипту Траяна Плінію, населення переслідувало християн, діючи часто узгоджено з місцевою владою [11, 81]. В одних випадках провінційна адміністрація могла не виявляти надмірного ентузіазму у справі переслідування християн. В інших – антихристиянські настрої натовпу знаходили повну підтримку місцевої влади. Тертуліан наводить приклади як жорстокого переслідування християн провінційною адміністрацією, так і співчутливого ставлення до них [Tert., Ad Scar. 3-5]. Рескрипт Марка Аврелія повторював те, що було встановлено Траяном: тих звинувачених у християнстві, що зречуться – відпустити, тих, хто не відступиться – стратити [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 47].

Отже, за Марка Аврелія не сталося принципових змін у ставленні Римської держави до християн. Переслідування християн базувалися на рескрипті імператора Траяна. Інтенсивність переслідувань у конкретній провінції залежала від місцевої влади. Провінційна

адміністрація, не бажаючи загострювати стосунки з місцевим населенням, могла санкціонувати переслідування християн, навіть з порушенням закону.

1. Janssen L. F. "Superstitio" and the Persecution of the Christians // *Vigiliae Christianae*. – 1979. – № 2. – Vol. 33.
2. Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом. – М., 1994.
3. Bryan C. *Render to Caesar: Jesus, the early church and the Roman superpower*. – Oxford, 2005.
4. Canfield L.H. *The early persecutions of the Christians*. – New York, 1913.
5. Sherwin-White A.N. *The early persecutions and Roman law again* // *The Journal of Theological Studies*. – 1952. – Vol. III. – Issue 2.
6. Ramsay W.M. *The Church in the Roman Empire*. – London, 1893.
7. Постовцев М.И. *Общество и хозяйство Римской империи*. – СПб, 2000. – Т. I.
8. Swift L.J. *Early Christian Views on Violence, War, and Peace // War and Peace in the Ancient World / Ed. by K. Raaflaub*. – Malden; Oxford, 2007.
9. Webster G. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A. D.* – Totowa, 1985.
10. Thompson J.W. *The Alleged Persecution of the Christians at Lyons in 177* // *The American Journal of Theology*. – 1912. – № 3. – Vol. 16.
11. Keresztes P. *The Massacre at Lugdunum in 177 A. D.* // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1967. – № 1. – Vol. 16.
12. Walsh J.J. *On Christian Atheism* // *Vigiliae Christianae*. – 1991. – № 3. – Vol. 45.
13. Keresztes P. *Law and arbitrariness in the persecution of the Christians and Justin's First Apology* // *Vigiliae Christianae*. – 1964. – Vol. 18. – № 4.
14. Benko S. *Pagan Rome and the early Christians*. – Bloomington, 1986.
15. Jones D. L. *Christianity and the Roman Imperial Cult // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt : Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung / Herausgegeben von H. Temporini und W. Haase*. – Berlin, 1980.

Petrenchko O.M. The persecution of the Christian Church's during the rule of Marcus Aurelius. In this article the problem of the persecution of the Christian Church during the rule of Marcus Aurelius was examined. The well-known persecutions were initiated by the mob on the ground of the Emperor Trajan's rescript.

Key words: persecution, Christianity, Emperor, Marcus Aurelius, rescript.

Д. В. Іщенко

МІФИ ПРО СПІЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ У ПОЛІТИЧНИХ ДИСКУРСАХ РАНЬОМОДЕРНОЇ АНГЛІЇ

Статтю присвячено проблемі політичного застосування міфів про спільне походження як одному із визначальних чинників у формуванні сучасних національних і політичних ідентичностей. Запропоновану тезу проілюстровано на прикладі суспільно-політичних дискурсів, що розгорталися в Англії від Середньовіччя до модерності.

Ключові слова: міфи про спільне походження, політичні та національні ідентичності, міф про троянське походження, англосаксонізм, «англійськість» та «британськість».

Пропонована стаття є спробою привернути додаткову увагу до явища, яке, на нашу думку, повсякчас відігравало істотну роль у формуванні тих політичних та національних ідентичностей, що ними зумовлюється життя сучасних суспільств. Йдеться про особливий різновид міфу, а саме про міф, присвячений «початкам» або «походженню» тих чи інших спільнот. Упродовж